

POLGÁR SZABOLCS^{ID}**Kelet-Európa nomád népei a Régmúlt Idők Elbeszélésében
III. Torkok (oguzok, úzok), polovecek (kumánok, kunok)**

The *Russian Primary Chronicle* on the Nomads of the Eastern European steppe III. The Torks and Polovtsians. The *Russian Primary Chronicle* has a few records on the Torks that is Oghuzes. The character of the reports and the valuation of the chroniclers are similar to the passages on the Pechenegs. In generally, the Torks belong to the civilization of the barbarians but around 1100 they do not endanger the Rus', moreover a part of them was vassal of the Russian princes. The chronicle has plenty of reports on the Polovtsians that is the Cumans. They were current enemies of the Rus', so the passages and comments on the Polovtsians are the most negative in the chronicle. The authors emphasize the barbarian "pagan" character of the Polovtsians and include them into the group of the peoples of Antichrist. The reports on the Polovtsian–Rus' conflicts reflect the typical medieval mentality. The raids of the Polovtsians against the Rus' are punishments of the God. After the victorious campaigns of Vladimir Monomakh the character of the records became more optimistic.

Keywords: Torks (Oghuzes), Polovtsians (Cumans), Rus', *Russian Primary Chronicle*

Az eddigiekben nagy többségben azokról a népekről volt szó, amelyek már a múltat jelentették a 11. század végén, 12. század elején író szerzőknek. Most a kortársakról lesz szó, az oguzokról (úzok), akiket a keleti szláv írásbeliségben torknak neveztek, és a kumánokról (kunok), akikre a polovec elnevezést használták. Kettejük közül a polovecekről maradt fenn sok híradás az évkönyvben, s ezek a szövegek tartalmilag változatosabbak, mint a korábbi népekről szóló leírások. Ebben az esetben ráadásul már sok közvetlen, első kézből származó információval számolhatunk, ezért ezek a forrásrészletek valóban többnyire hitelesnek is tekinthetők.

I.

A *Régmúlt Idők Elbeszélésében* (PVL) korábban említett más steppei népek esetében a bizánci és latin forrásokban használt népr nevekkal találkozunk. Az oguzok (úzok) esetében más a helyzet. Őket a Ruszban nem a máshol, többek között a Bizánci Birodalomban is

---

^{ID} Egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Történeti Intézet, Középkori Egyetemes Történeti Tanszék (polgar@hist.u-szeged.hu). ORCID: 0000-0001-9559-630X

elterjedt *úz* vagy *oguz* néven ismerték, hanem a *tork* elnevezést használták rájuk. A név a *turk*, *türk* népnév változata, amit a különböző források a török nyelvű népekre használtak.¹

Az oguzok a 8. század második felében az Ujgur Birodalom vazallusai voltak. A 760-as években a karlukok megerősödése és terjeszkedése miatt az oguzok nyugatra, a Szir-darja vidékére vándoroltak. A 9. század első harmadában területük nyugaton az Aral-tó környékéig ért. A 890-es években a karluk dominancia megszűnésével az oguzok visszanyerték függetlenségüket, és a velük szomszédos besenyők felett aratott győzelem után megszilárdították helyzetüket a Kazak-sztyepp nyugati része és a Volga közötti területen. A 10. században továbbra is itt tartózkodtak, majd egy nagyobb csoportjuk déli irányba vándorolt. Más oguz törzsek pedig a 10. század végétől kezdve a Volgától nyugatra is megtelepedtek és egészen a 11. század közepéig laktak itt. Ez a csoport volt az, amelyikkel később a Rusz is kapcsolatba került.²

A PVL-ben a *tork* népnévvel először a 985. év eseményeiben találkozunk. Vlagyimir kijevi fejedelem a volgai bulgárok ellen indított hadjáratot: „Vlagyimir a nagybátyjával, Dobrinyával együtt elindult a bolgárok ellen hajókkal, a torkokat pedig a parton, lóháton vezette oda; és legyőzték a bolgárokat.” Ezt követően Vlagyimir békét kötött a bolgárokkal.³ A történetírásban korábban kérdéses volt az említett bolgárok azonosítása: dunai vagy volgai bulgárok. Vaszilij Tatyiscsev a 18. században ezt a forrásrészletet Vlagyimir dunai bulgárok és szerbek elleni hadjárataként értelmezte.⁴ Később a kutatás inkább a volgai bulgárokkal azonosította a szóban forgó bolgárokat.⁵ Dmitrij Lihacsov még a 20. század közepén sem tartotta eldöntöttnek a kérdést. Szerinte a dunai bulgárok mellett szólhat a felvonulás leírása, amiben a sereg egy része hajóval, a másik része lóháton indul el, és ez emlékeztet Igor kijevi fejedelem 944-ben Konstantinápoly ellen vezetett hadjáratának elbeszélésére.⁶ Meg kell még említeni Alekszej Novoszelcev véleményét, miszerint Vlagyimir hadjárata az Azovi-tengernél lakó bulgárok, más néven fekete bulgárok ellen irányult.⁷ Novoszelcev nem indokolta az állítását, a forrásrészlet kevés adata és a történeti körülmények nem zárják ki ugyan ennek lehetőségét, de további források hiányában a feltevést nem tudjuk igazolni.

A kései, 15–16. századi évkönyvekben az említett esemény elbeszélésében egyértelműen a Volga mellett lakó bulgárokról van szó. A „Vlagyimir emlékezete és dicsérete” című összeállítás a *serebrjanye* jelzőt használja a bulgárookra, ami egyértelműen a volgai bulgárookra utal, a *Nyikonovszkaja letopiszben bolgary nizovskia* olvasható,⁸ a *Voszkreszenszki Évkönyvben* pedig a „Volga melletti”, „volgai” bulgárok felett aratott győzelemről van szó.⁹

¹ Pl. Vásáry 2003, 153.; Katona-Kiss 2016, 90. Muszlim források: pl. Zimonyi 2005, 79.

² Pl. Vásáry 2003, 112., 153.; Pálóczi Horváth 2014, 57–69.; Katona-Kiss 2007, 6–8.; Katona-Kiss 2011, 7–10.; Katona-Kiss 2012, 187–193.; Katona-Kiss 2016, 78–82.

³ PVL 1950, I, 59.; PVL 2015, 76.

⁴ Tatiščev 2005, II, 47.

⁵ Pl. Karamzin 2006/1815, 139–140.; Ilovajskij 2003/1906, 74.; Hruševs'kyj 1991/1913, 486.; Vernadsky 1951, 60.; Marčenko 2012, 50.

⁶ PVL 1950, II, 329.

⁷ Novosel'cev 1990, 227.

⁸ PSRL IX, 42.

⁹ PSRL VII, 296. A *serebrjanye* jelző az ezüstre utal, amiből a bulgároknak volt bőven, a 10. században a muszlim területekről, elsősorban a Számánida Emirátusból ezüstdirhemek sokasága került a Volga-vidékre és onnan tovább nyugatra (Zimonyi 2005a, 47.). A *bolgary nizovskie* kifejezés a Volga alsó folyása mentén lakó bulgárookra vonatkozik, a Ruszban a Tvertől kezdődő Volga-szakaszra hasz-

Ez egyértelműen a volgai bulgárok melletti érv. A kései forrásoknál figyelembe lehet még venni, hogy a 12. század második felétől kezdve a volgai bulgárok rendszeres szereplői voltak az évkönyveknek, és később is, még a mongol korban, a független Volgai Bulgária megszűnése után is a Rusz leggyakrabban emlegetett szomszédai közé tartoztak, nevük beépült a köztudatba, így a kései másolók számára a PVL 985-ben említett bulgárjai magától értetődően volgai bulgárok voltak. Összességében az említett eseményt Volgai Bulgáriával hozhatjuk kapcsolatba, még akkor is, hogy csak egyedül a PVL említi (egy esetleges dunai Bulgária elleni hadjáratról nagy valószínűséggel kellene lenni kortárs bizánci forrásadatnak, de nincsen).¹⁰

A torkok említése szintén több magyarázatra adott alapot. Az egyik vélemény szerint a 960-as évektől a Volgától keletre lakó oguzok és a kijevi fejedelmek között szövetség alakult ki, ennek eredménye volt a Kazária elleni hadjárat (a PVL szerint 965-ben), majd később Vlagyimir említett Volgai Bulgária elleni támadása. A békekötést úgy értelmezhetjük, hogy Vlagyimirnak nem sikerült uralma alá vonni a Volga középső folyása menti területet, és hatalmi egyensúly alakult ki a Rusz és a Volgai Bulgária között. Az oguzok (torkok) szállásterülete a 10. század utolsó harmadában már nemcsak a Volgától keletre volt, hanem részben már attól nyugatra is kiterjedt.¹¹ Volgai Bulgária közelében laktak, nem véletlenül keresett velük szövetséget Vlagyimir a bulgárok ellen.¹² Más vélemény szerint a tork elnevezés alatt Kijev etnikailag különböző nomád szövetségeseit kell értenünk, akik a Rusz közelében laktak. Vlagyimir velük indult a Volgához. Maga az elbeszélés a 12. század elejének etnogeográfiai állapotát tükrözi, amikor az oguzok (torkok) egyes csoportjai Kijev közelében laktak és a Rusz szövetségesei voltak.¹³ Dmitrij Lihacsov szintén felvetette, hogy valójában besenyők lehettek Vlagyimir szövetségesei, az évkönyvbe a tork elnevezés pedig azért került be, mert a szóbeli emlékezet nem őrizte meg pontosan a nomád szövetségeseik nevét.¹⁴

Mivel az évkönyv bevezető részében a torkok nem szerepelnek a steppe népei között, arra gondolhatunk, hogy lakóhelyük sokáig távol esett a Rusztól, pontosabban Kijev környékétől, ezért nem is voltak velük kapcsolatok, és nem is jutottak el róluk hírek Kijevbe. Az idézett szövegrészlet kivétel, és az 1050-es évek közepéig az egyetlen ilyen. A torkok itt a Rusz szövetségesei voltak. A szerző egyértelműen nomád népként tekint rájuk, a „lőháton” kifejezés ezt mutatja.¹⁵ A szövegrészlet szóbeli hagyományon alapul, amit a krónika

---

nálták ezt az elnevezést, tehát az egész Volgai Bulgária és a nyugati adófizető területe is ebbe a földrajzi fogalomba tartozott (Zimonyi 2005a, 48.). Vaszilij Tatyiscsev fentebb említett értelmezésében valószínűleg az eredeti *serebrjanye* jelzöt tévesen „szerb”-nek olvasta (értelmezte), ezért is vélte úgy, hogy Vlagyimir hadjárata a Balkánra irányult (PVL II, 328.).

¹⁰ Ezenkívül ekkor a Duna-torkolat környéke bizánci ellenőrzés alatt állt, Vlagyimirnak előbb a bizánciakkal kellett volna találkoznia, akik egyébként éppen a bulgárokkal háborúztak. Vannak olyan vélemények is, hogy Vlagyimir 985-ben Kazáriát is megtámadta, már csak emiatt is azonosítják az évkönyv bolgárjait a volgai bulgárokkal (PVL 2012, 313.).

¹¹ Pl. Vásáry 2003, 155.

¹² Pl. Tolsztov 1950, 259.; Artamonov 1962, 435.

¹³ Pl. Izmajlov 2008, 145.; Rasovskij 2002, 91.

¹⁴ PVL 1950, II, 329.

¹⁵ A földműves–nomád szembeállítás a volgai bulgárok esetében is tetten érhető. A krónikáiró Dobrynya szavait idézi, aki szerint a bulgárok csizmát viselnek, őket nem érdemes adóztatni, mert nem fognak fizetni, adót a „bocskoros” népektől érdemes szedni. A történetet mi már a kései, irodalmi

szerzője alakított a jelenlegi formájába. Ezt jelzi a sereg felvonulásának leírása, ami nagyon hasonló Igor kijevi fejedelem 944-es Konstantinápoly elleni hadjáratához. A sereg egyik része hajóval, másik része – köztük a szövetséges besenyők – lóháton vonultak. Mindkét hadjárat, Igoré és Vlagyimiré is békekötéssel végződött. Szintén jellegzetesek az élőszó stílusában megírt részletek a „csizmások” és „bocskorosok” szembeállításáról, valamint a békekötést megerősítő esküről.¹⁶

A torkok következő említése az 1054–1055. évek eseményei között kapott helyet. Ekkor halt meg Bölcs Jaroszlav (1019–1054) nagyfejedelem, utóda egyik fia, Izjaszlav Jaroszlavics lett. Az évkönyv további Jaroszlav-fiúkról is említést tesz, mindegyikük kapott valamilyen területet az atyai örökségből. Közülük Vszevolod Perejaszlavot birtokolta. Ekkor említi az évkönyv a torkokat a Perejaszlavi Fejedelemségben: „Még ugyanazon év telén Vszevolod a torkok ellen vonult Voinyhoz, és legyőzte a torkokat. Ugyanenneben az évben érkezett Bolus a polovecekkel, és Vszevolod békét kötött velük, és a polovecek visszatértek oda, ahonnan jöttek.”¹⁷

Itt egy szűkszavú tényeket közlő évkönyvi bejegyzést látunk, a hitelességét nem kérdőjelezte meg a kutatás. Az időpontját viszonylag pontosan tudjuk (az *Ipatij Évkönyv*ben 1055, a *Lavrentij Évkönyv*ben 1054), 1054–1055 téli hónapjai, a helyszín pedig a Perejaszlavi Fejedelemség déli része. Az említett Voiny egy kisebb megerősített település volt a fejedelemség déli határánál, a Szula folyó dnyeperi torkolatánál.¹⁸ A híradás további részében a polovecek első ruszbeli megjelenéséről olvashatunk. Ez a találkozás a ruszokkal békésen ért véget. A szövegrészlet a kelet-európai steppe történetének fontos forrása. A kutatásban gyakran találkozunk azzal a véleménnyel, hogy a torkok a kelet felől érkező kumánok (polovecek) elől nyugat felé húzódtak vissza, és ekkor elérték a Rusz déli határát, ahol megpróbálták megtelepedni. Ebből keletkezett az összecsapás a perejaszlaviakkal. De azt is feltételezhetjük, hogy az itt említett torkok már a kumánok csatlakozott segédcsapatai voltak, akiket előreküldtek harcolni.¹⁹

A következő híradást az 1060. évnél találjuk.²⁰ Ekkor négy fejedelem, a kijevi Izjaszlav, a csernyigovi Szvjatoszlav, a perejaszlavi Vszevolod, valamint Vszeszlav hatalmas sereggel indultak a torkok ellen: „...lóháton és hajóval, megszámlálhatatlanul sokan. Amikor a torkok erről tudomást szereztek, megijedtek és megfutamodtak, és mind a mai napig nem mertek visszajönni, így is haltak meg menekülés közben, az Isten haragjától üldözve, ki a fagytól, ki az éhínségtől, ki járványoktól az Isten ítélete által. Így szabadította meg az Isten a keresztényeket a pogányoktól.” A szövegrész a torkok végső vereségéről szól, ettől kezdve már önállóan nem fenyegették a Ruszt. A szerző ugyanazt a motívumot használja itt is,

---

átfogalmazásában látjuk, a volgai bulgárok ilyen jellemzése nyilván nem független a 12. század elejének hatalmi viszonyaitól, amikor a kelet felé terjeszkedő Rusz elérte a Volgai Bulgária adófizető területeit, és ebbe az irányba a további békés előrehaladás elakadt. A volgai bulgárokra Kijevben úgy tekintettek, mint akik nem fognak önként behódolni. A Rusz megkeresztelkedéséről szóló elbeszélésekben Vlagyimir „vallásváltása” során a volgai bulgárok megítélése negatív, amihez az is hozzájárul, hogy náluk az iszlám volt a „hivatalos” vallás.

¹⁶ Pl. Izmajlov 2008, 145.

¹⁷ PVL 1950, I, 109.; PVL 2015, 126.

¹⁸ Barsov 1865, 36–37.; Kovács 2014, 52.

¹⁹ Pl. Kovács 2014, 48.; Kovács 2015, 319.

²⁰ PVL 1950, I, 109.; PVL 2015, 127.

mint a besenyők végleges legyőzését elbeszélő passzusban, az 1036. évnél. A nomádok egyszerűen eltűnnek, és nem jönnek ismét a Rusz ellen, nincs hír felőlük. A szerző számára ez azt jelenti, hogy megszűntek létezni, nagyrészt meghaltak, a többről nem tudni, hogy mi lett velük. Szimbolikusan úgy is értelmezhetjük, hogy a Rusz véglegesen megszabadult tőlük, további sorsuk ebből a nézőpontból lényegtelen. Valójában a kelet-európai oguzok (torkok) ebben az időben szóródtak szét, és sokan közülük a kumánok uralma alá kerültek, míg a nyugati csoportjuk még néhány évtizedig fenn tudott maradni a Bizánci Birodalom szomszédságában. A torkok veresége a szerző számára Isten igazságos ítélete is egyben. Figyelemre méltó, hogy a rusz sereg itt is részben hajóval, részben pedig lóháton vonul fel, mint Vlagyimir (és korábban Igor) hadjáratánál, de itt nem derül ki, hogy a ruszoknak voltak-e nomád szövetségesei.

Ehhez a részlethez érdemes hozzávenni az 1096. évnél olvasható történetet, ami a kijevi Barlangkolostor polovecek által történt feldúlásáról és kirablásáról szól. Ebben a szerző a Rusz ellenségeinek általánosabb bemutatására is kitér. Négy nomád népet említ meg: torkmenek, besenyők, torkok, polovecek. Az elsőt leszámítva a három másik a Rusz ellensége volt a 10–11. században, de 1096-ban már csak a polovecek voltak veszélyesek. Az eredetükkel kapcsolatban a szerző Patarai Szent Metód kinyilatkoztatását követve Izmael fiainak mondja őket, akik keletről, az „etrivi” (jaszribi) pusztaságból érkeztek, és ehhez kapcsolja a középkori Nagy Sándor-történet motívumát a hegyek közé zárt népekről, akik a világvége eljövetelekor fognak onnan előjönni. Lényegében a régi időre visszamenő közéleti, majd római–bizánci motívumot látjuk a kereszténység ellenségeiről, az eredetileg a kaukázusi derbenti fal és kapu történetét, amin túl a nomádok területei voltak, akik a kaukázusi átjárókon áttörve sokszor támadták a földművesek birodalmait már a szkítáktól kezdve. A szerző tehát ebbe a történeti, irodalmi és genealógiai keretbe helyezi a torkokat, a Rusz ellenségeit, így minden olvasott ember számára világos, hogy kikről van szó, a kereszténység, a civilizált világ ellenségeiről. Ezt leszámítva azonban a torkokkal kapcsolatban nem találunk más negatív értékelést, jelzőket sem, ami arra utal, hogy csak rövid ideig jelentettek fenyegetést a Ruszra, ellentétben a besenyőkkel, de főleg a polovecekkel.

A fentebbi évkönyvi feljegyzést a torkok eltűnéséről valóban csak szimbolikusan értelmezhetjük, mert nem tűntek el teljesen a Rusz határának közeléből. 1080-ban a Rusz területe támadtak, Vszevolod nagyfejedelem pedig a fiát, Vlagyimirt küldte ellenük, aki legyőzte őket.²¹ A torkok itt jelzővel, perejaszlavi (perejaszlavli) szerepelnek, tehát egy kisebb csoportról lehet szó, akik ekkor már régen polovec uralom alatt álltak. A támadás kisebb zsákmányszerző portya lehetett, de az nem derül ki, hogy a polovecek küldték őket, vagy maguktól mentek. Az sem zárható ki, hogy ők már a Rusz szövetségesei voltak, csak valami miatt fellázadtak, és ezért indítottak támadást. A forrásból nem derül ki. Biztosan a polovecek oldalán harcoló torkokról van szó az 1103. év eseményeinek leírásában. Ekkor Vlagyimir Monomah nagyfejedelem és szövetségesei a polovecek elleni győztes hadjáratban tork foglyokat is ejtettek.²² 1116-ban szintén polovecek, besenyők és torkok elleni harcokról van híradás.²³

²¹ PVL 1950, I, 135.; PVL 2015, 153.

²² PVL 1950, I, 185.; PVL 2015, 208.

²³ PVL 1950, I, 201.; PVL 2015, 227.

A 11. század utolsó évtizedének eseményeiben többször szerepelnek a Rusz oldalán álló torkok. Lényegében határvédő feladatokat láttak el több nomád eredetű csoporttal együtt (besenyők, berendek, fekete süvegesek), elsősorban a polovecek ellen volt szükség rájuk. Így előfordulhatott, hogy tork harcolt tork ellen, mivel a poloveceknek is voltak saját tork segédcsapataik. 1093-ban a polovecek hadjáratot indítottak a Rusz ellen és ostromolni kezdték Torcseszki határvédő erődöt. Itt volt a rusz fejedelmekkel szövetséges torkok egyik központja. Az évkönyv szerint a torkok „ellenálltak, keményen küzdöttek a várból és sok ellenséget megölték”. A kijevi nagyfejedelem, az éppen néhány hete trónra lépett Szvjatopolk megpróbálta felmenteni Torcseszket, de a polovecek egy másik seregével is harcolnia kellett, végül két csatában is alulmaradt. Torcseszki védői végül megadták magukat, polovec fogságba kerültek.²⁴ 1095-ben torkok is részt vettek a Kitan polovec vezér kísérete elleni éjszakai rajtaütésben.²⁵ Vlagyimir Monomah *Tanításában* szintén említi az őt segítő torkokat.²⁶ A Russzal szövetséges torkok és berendek ellen irányult az a polovec támadás, amit a PVL legrégebbi két szöveghagyománya közül csak az *Ipatyev évkönyv* említi, az 1105. év eseményei között.²⁷ Torkok nemcsak a Rusz határait védték, hanem egyesek közülük bekerültek a fejedelmi kíséretetekbe vagy fejedelmi udvarba, és ott teljesítettek szolgálatot. Az 1015. év eseményei között olvashatunk Vlagyimir kijevi fejedelem két fiának, Borisznak és Glebnek a megöléséről. Glebnek volt egy Torcsin nevű szakácsa (*povar*).²⁸ A név tork eredetre utal, tehát a fejedelmi kíséretben már ekkor is voltak nomádok. Torcsin végül Gleb gyilkosává vált, tehát itt éppen negatív szerepben jelenik meg egy tork származású személy. Ebben a tekintetben hasonló a Vaszilko tyerebovli fejedelem megvakításáról szóló elbeszélés, amiben szerepel egy Berendi nevű tork, aki Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem juhásza (*ovčjuh*) volt, és rá bízta az ítélet végrehajtását.²⁹ Szintén ilyen, a fejedelmi udvarban szolgáló torkról tudunk, aki az 1090-es évek végén az egymással szemben álló fejedelmek közötti tárgyalások során követ volt.³⁰

A torkok elhelyezése a steppe népeinek sorába és értékelésük, a róluk sugallt narratíva hasonló a besenyőkéhez, azzal a különbséggel, hogy az évkönyv bevezető részéből hiányoznak. Később, az 1096. évnél ismertetett népgenealógia azonban már pontosan elhelyezi őket a polovecek és a besenyők mellé, tehát a Rusz ellenségeinek csoportjába. A torkok azonban, ellentétben a besenyőkkel, csak néhány évig voltak veszélyesek a Ruszra, Isten igazságos ítélete rövid időn belül eltávolította őket a Rusz határaitól. Ezt követően a torkok már a Rusz szövetségesei között is megjelennek.

II.

A kumán törzsszövetség a Kazak-sztyepp északi részén alakult ki. A muszlim források kipszak néven említik őket, és a kimek törzsekkel együtt alkottak egy nagyobb csoportot. Ennek a csoportnak a nyugati része a 11. században már a Volgától nyugatra is megjelent, majd az ott lakó oguzokat nyugat felé kényszerítve átkelt a Donon. A bizánci és nyugati

²⁴ PVL 1950, I, 145.; 147; PVL 2015, 163., 165.

²⁵ PVL 1950, I, 149.; PVL 2015, 167.

²⁶ PVL 1950, I, 161.; PVL 2015, 187.

²⁷ PSRL II, 257.

²⁸ PVL 1950, I, 93.; PVL 2015, 106.

²⁹ PVL 1950, I, 173.; PVL 2015, 196.

³⁰ PVL 1950, I, 181.; PVL 2015, 204.

forrásokban őket nevezték kumánoknak. A kumánok az 1050-es évek közepén jelentek meg a Rusz déli határának közelében. A Dnyeper környéki steppéről kiszorították az ott lakó oguzokat (úzokat, torkokat) és a besenyőket, lépésről lépésre terjeszkedtek nyugat felé. A 11. század végére elérték a kelet-európai steppe nyugati szélét, és határosak lettek Magyarországgal és a Bizánci Birodalommal is.³¹ A Russzal való kapcsolataiknak kezdettől fogva kettős arculata volt: szembenállás és együttműködés.

A PVL a kumánokat *poloveceknek* nevezi, ami a Ruszban elterjedt nevük volt, máshol azonban ezt az elnevezést nem használták. A polovec a tork után a következő olyan népnév, ami eltér a Ruszon kívül keletkezett források névhasználatától. A polovec név etimológiájára több magyarázat is született, általában szláv eredetűnek tartják, vagy az orosz *pole* 'mező', vagy az ukrán *polovij* 'kék' (állatszínnev), szerb *plav* 'kék' szavakkal hozzák kapcsolatba, esetleg egy régi szóösszetételt feltételeznek, ami az alapja lehetett (*ob on pol Dnepra* 'a Dnyeper túlsó oldalán lakók' > *oni polovicii* > *polovicy* > *polovcy*). A kumánok különböző nem szláv elnevezései a 'fakó', 'halványsárga' szavakkal állnak összefüggésben, a színnévvel összefüggő szláv etimológia esetében feltételezhetjük, hogy egy török elnevezést fordítottak le.³²

A polovecekről szóló híradások általában különböző terjedelmű évkönyvi bejegyzések, de gyakran magyarázatokkal, megjegyzésekkel, értékelésekkel kísérve. Témájukat tekintve nagyjából a Rusz elleni támadásairól találjuk a legtöbb feljegyzést, ebbe tartoznak azok is, amikben a polovecek a rusz fejedelmek szövetségeseiként jelennek meg, ezenkívül van híradás békekötésről, polovec–rusz dinasztikus házasságról, polovec fejedelem haláláról és a polovecek eredetéről is. A híradások terjedelme időben előrehaladva növekvő, az 1090-es és 1100-as évekből már egészen hosszú elbeszélések is előfordulnak. Ezek általában rusz–polovec csaták leírásai. A hírek többnyire rusz forrásból származnak (mivel a poloveceknek nem volt saját történetírásuk, az ő történeti emlékezetükből és értékelésükből alig került át valami az évkönyvbe). Figyelemre méltó, hogy sok személynevet is találunk ezekben a passzusokban, a korábbi népek esetében ez nem jellemző. Továbbá néhány rövid szövegrészlet a polovecek szokásairól, mindennapi életéről is tájékoztat. Összességében a polovecekről jóval többet tudunk meg az évkönyvből, mint bármelyik más steppei népről. Mivel a polovecek a 12. század elején a Rusz aktuális nomád ellenségei voltak, állandó fenyegetést jelentettek, ezért az évkönyvírók negatív képet alkottak róluk, elfogultak voltak velük szemben. A következőkben elsősorban az irodalmi vonatkozásokra fordítok figyelmet, többek között arra, hogy milyen képet alakítottak ki az évkönyvírók a polovecekről, és hogyan tükröződik ezekben a szövegekben a polovecek megítélése.

Mielőtt a Rusz és a polovecek kapcsolatairól szóló tudósításokat szemügyre vennénk, érdemes kiemelni két passzust. Az évkönyv elején található legelső említésüket, valamint az 1096. évnél elhelyezett elbeszélést a polovecek eredetéről. A két szövegrészlet bizonyos mértékben összefügg, az elsőben általános jellemzést látunk, a másodikban pedig irodalmi hagyományba ágyazott elemzést. Ezek célja annak tudatosítása az olvasóban, hogy a keresztény értékrend alapján hogyan kell megítélni őket, és kik is ők valójában.

Az évkönyvben a polovec népnév első említésével a bevezető részben találkozunk. A szerző itt a poloveceket elválasztja a többi nomád néptől, nem helyezi bele a népek rendsze-

³¹ Pl. Vásáry 2003, 154.; Pletněva 2010, 31–51.; Pálóczi Horváth 2014, 71–86.

³² Kovács 2014, 21–22.; Kovács 2015, 317–318.

rébe, hanem más kontextusba kerülnek. Oda, ahol a különböző népek szokásairól, erkölcséről van szó.³³ Itt jól érzékelhető a különbség a keresztény és nem keresztény kategóriák között. A poloveceket a keresztény értékrendet követőkkel állítja szembe: „...nálunk a polovecek atyáik törvényeihez tartják magukat: vért ontanak, és még kérkednek is veled, döghúst és minden tisztátlan dolgot: hörcsögöt, ürgét megesznek. Elveszik mostohájukat és sógornőjüket, és atyáik más szokásait is őrzik. Mi pedig, és minden keresztény ország, ahol a Szentháromságban és az egy keresztségben hisznek, és egységes hitet vallanak, közös törvénnyel rendelkezünk, minthogy Krisztus nevében keresztelkedtünk meg, és Krisztust öltöttük magunkra.”³⁴

A kontraszt jól és világosan látható minden keresztény számára. Három elemet emel ki a szerző: 1. erőszak, gyilkosság; 2. étkezés; 3. házasság közeli rokonok között. Ezek az átlagember számára is érthető példák. Az első a „Ne ölj!” erkölcsi parancsral áll szemben, a második, a „tisztátlan állat” elfogyasztása szintén szemben áll a keresztény normákkal. A „tisztátlan állat” kifejezés a *Bibliából* is ismert, Mózes első könyvében az özönvíz elől megmentett állatok egy részét „tisztá”, más részét „nem tisztá” kifejezéssel illetik. Mózes ötödik könyvében részletes leírás található a két csoportról. A „tisztá” kategóriába az ehettőnek ítélt állatok tartoztak, a „nem tisztá” állatok megevéstől viszont tartózkodni kellett, fogyasztásuk vallási tilalom alá esett. Itt a „tisztátalan” kategóriában szerepel a hörcsög (Móz. 5, 14, 7), és ugyancsak tilos volt elhullott állatot enni (Móz. 5, 14, 21).

Ez az elhelyezés tehát morális, elvi állásfoglalás a polovecekről. Ebben a tekintetben – azaz kulturális, civilizációs szempontból – konszenzus volt a Ruszon belül. A nomádok civilizálatlanok, más kultúrát képviselnek. A világi elit körében azonban már árnyaltabb volt a kép. Ekkor kezdődött a polovecek bevonása a fejedelmek egymás közötti harcaiba, ezért számukra voltak „rossz” és „jó” polovecek, attól függően, hogy ellenük vagy velük együtt harcoltak. A krónikaíró számára ezért kézenfekvő volt, hogy kulturális-civilizációs szempontból ítélje meg a poloveceket, valószínűleg ezért került be ez a passzus a népek szokásait bemutató részbe.

A második szövegrész olyan helyre került, ahol elsőre nem feltétlenül gondolnánk logikusnak: az 1096-ban, de valójában 1095-ben történt eseményhez. Az 1095. év a középkori egyházi ember számára különlegességgel bírt. Az apokrif hagyomány szerint Isten március 25-én teremtette az embert, és szintén ezen a napon érkezett meg az örömhír a Megváltó születéséről, s szintén az apokrif hagyomány szerint a Megváltó földi élete ugyancsak ezen a napon ért véget. Mivel a húsvét a pravoszláv egyházban is mozgó ünnep, csak hosszabb időközönként esik március 25-re. 1095 azonban olyan év volt, amikor erre a napra esett. Az ilyen egybeesések arra is alkalmasak voltak, hogy további képzeteket társítsanak hozzájuk. Ilyen a világ végéről szóló jövendölés. Az a feltételezés, hogy ezen néhányan ekkor a kijevei kolostorokban elgondolkodtak, nem is tűnik irreálisnak. Az 1095. évnél említett sáskajarást már ennek előjelének tekintették.³⁵ A következő év eseményeiben lejegyzett polovec táma-

³³ PVL 1950, I, 14–16.; PVL 2015, 25–26. Ebben a hosszabb terjedelmű szövegben a Rusz egyes törzseinek (poljánok, drevljánok, radimicsek, vjaticok, szeverek, krivicsek), valamint György barát krónikájából vett példák vannak egyes népek (szírek, baktriaiak, indiaiak, babilóniak, gel nevű nép, britanniaiak, amazonok) szokásairól, erkölcséről, elsősorban étkezési és házassági szokásaik alapján. A leírás bővelkedik irodalmi toposzokban. Ezt követően szól a polovecekről.

³⁴ PVL 1950, I, 16.; PVL 2015, 27.

³⁵ Danilevskij 2000, 54.; Kovács 2011, 92–93.

dás a Barlangkolostort is érintette. Valójában azonban ez az esemény is 1095-ben volt. A szövegben az áll, hogy a támadás július 20-án, pénteken történt. 1096-ban azonban július 20. nem péntekre esett, hanem vasárnapra. Az 1095. év esetében azonban péntekre, tehát ez az esemény is az 1095. évhez tartozik.³⁶ Bonyjak harcosai benyomultak a kolostorba, és felgyújtották a templomokat, kitörték a cellák ajtóit, kivitték az ikonokat és elégették őket, miközben gyalázkodó szavakat kiabáltak. Több szerzetest meg is öltek. Ez valóban sok lehetett a kolostor lakóinak, most azok is testközelből szereztek tapasztalatot a polovecekről, akik korábban csak hallomásból ismerték őket. Ez a kollektív trauma felerősíthette a világ végéről szóló jövendöléseket. Ekkor jött el az ideje, hogy a polovecek eredetét is megismerjék. A régi szerzők munkáit tanulmányozták, és a Patarai Szent Metódnak tulajdonított *Kinyilatkoztatás*ban meg is találták a magyarázatot. A krónikairó számára a polovecek eredete a népek bibliai hagyományon alapuló genealógiájából deríthető ki. A szerzőnek az a következtetése, hogy a polovecnek nevezett kumánok (a torkmenekkel, besenyőkkel és torkokkal együtt) Izmaél fiaitól származnak (12 fia volt, és a szaracénok is tőle származnak). Nyolc törzs (nép) elvándorolt szülőföldjéről, Etriv (az arabiai Jaszrib) pusztáiról és északon telepedett le. A szerző csak négy népnévet említ, mert nem biztos abban, hogy mind a nyolc kivándorolt, vagy csak négy. Ami még fontos, hogy a négy „izmaelita” népet megkülönbözteti a horezmiektől, akiket Moáb fiaitól eredeztet, és a volgai bulgároktól, akiket Ammon fiainak tart. A szerző ezzel tisztázta a polovecek eredetét, és egyúttal feltárta lényegüket is: számára az „Izmaél fiai”, „izmaeliták” ugyanis a valódi etnikai hovatartozásukat jelenti, amiről már a régi szerzők is írtak. Ezt követi a makedón Alexandrosz által a hegyek közé zárt népek története, benne a jugrai emberekről szóló exkurzussal.³⁷ Itt vegyülnek a Nagy Sándor-történet irodalmi toposzai az északorosz és Urál vidéki népekről szerzett ismeretekkel, a történet vége azonban az a jövendölés, miszerint a világvége eljövetelekor az elzárt népek kiszabadulnak, és az etrivi pusztából (ismét) eljön a már említett nyolc törzs. Az elbeszélésben megjelenik a „tisztátalan emberek” kifejezés (*čelověky nečistyja*), ami összekapcsolódik a tisztátalan állatokkal történő táplálkozással (megeszik a szűnyogot, legyet, macskát, kígyókat, sőt, asszonyok elvetélt magzatait is), illetve a halottak elégetésének szokásával. Itt ugyan nem említi a poloveceket, de mivel korábban már társította őket a tisztátalan állatok húsának evésével, nyilván rájuk is értendő ez a megállapítás. Összességében tehát azt láthatjuk, hogy a szerző szempontja az volt, hogy a poloveceket a „legtisztátalanabb” népek csoportjába sorolja, ezzel is erősítse a negatív értékelésüket. A volgai bulgárok (ekkor még) és a horezmiek nem fenyegették a Ruszt, csak kulturálisan, vallási téren (iszlám) voltak mások, ezért ők külön csoportba kerültek, de a polovecektől is elválasztva.³⁸ Ez a genealógiai osztályozás egyedi, kijevei szerzetesi körökben összeállított elgondolás. Maga a PVL-ben idézett szöveg pontos forrása ismeretlen, annyi megállapítható, hogy ami a *Kinyilatkoztatás*ból itt van, nem követi az eredeti görög

³⁶ Kovács 2014, 61. Kovács Szilvia rekonstruálta az eseményeket. Bonyjak serege 1095 nyarán elfoglalta Jurjev erődjét, majd Kijev elővárosát támadta meg, ennek része volt a Barlangkolostor kifosztása is. Ugyanekkor támadta meg a másik polovec vezér, Kurja Perejaszlavot (Kovács 2014, 60–61.).

³⁷ Az *Ipatyij Évkönyv*ben egyetlen folyamatos és egységes szöveget találunk, a 2015-ben megjelent magyar fordítás ezt követi, a *Lavrentyij Évkönyv*ben azonban a szövegbe beletették Vlagyimir Monomah *Tanítását*, ami kettévágja a történetet, a Nagy Sándorról és a jugraiaikról szóló rész a *Tanítás* után található (ezt a változatot közli az 1950-ben megjelent orosz kiadás).

³⁸ Vedjuškina 2004, 59–60.; Danilevskij 2000, 62–63.

redakciók egyikét sem, de az ismert ósláv fordításokat sem, ezért azt feltételezik, hogy egy olyan szövegváltozat alapján készült, ami ma már elveszett.³⁹ De lehet, hogy ebben az esetben a szerző(k) szabadon használták fel az általuk megismert irodalmi hagyományt (*Biblia*, György barát krónikája, Pseudo-Methodius stb.).⁴⁰ Számukra elsősorban az volt a fontos, hogy a poloveceket elhelyezzék a történelemben és megmutassák lényegüket. Az említett előképben, a szent metódi *Kinyilatkoztatás*ban egyébként jól látszik, hogy az izmaeliták a steppe nomádjait is jelentik (meg az arabokat), ezzel azt a Közel-Keleten és a Római Birodalomban már régóta ismert irodalmi hagyományt építették be a PVL-be, ami a nomádok ismétlődő támadásairól szól a letelepedett földművelő társadalmak ellen. Ők Góg és Magóg népe, akik a végítélet napján Antikrisztus oldalán állnak és kiszabadulnak a makedón Alexandrosz által emelt falak mögül.⁴¹

³⁹ A Patarai Szent Metódnak tulajdonított *Kinyilatkoztatás* szerzője ismeretlen, a szöveget valamikor a 6–7. században állították össze. Négy görög redakciója ismert, valamint egy latin fordítása is a 8. századból. A Ruszban a 11. században, de legkésőbb a PVL összeállításának idejére már ismert volt. A PVL-ben megjelenő szöveg azonban nem az ismert görög redakciókat tükrözi, pontos forrása jelenleg nem ismert. Van azonban két olyan szláv fordítás, ami az egyik görög redakció alapján készült (a hilendari a12–13. századból és a szinódusi 1345-ből). A 14–17. századi orosz irodalmi hagyományok ezek a kéziratok szolgáltak előképkül. A 15. századtól kezdve megjelent egy úgynevezett bővített redakció is, ami a Ruszban keletkezett. (Mil'kov 1999, 652–653. A bővebb redakció szövege: ou. 654–688.)

⁴⁰ Karpov 2001, 8.

⁴¹ Pl. Sztepanov 2008, 24. Góg és Magóg és az északról érkező pusztítás a *Bibliában* már olvasható, az Ószövetségben (Ezékiel 38–39.), majd az Újszövetség apokalipsziszról szóló elbeszélésében (Jelenések 20.). Az 1. században Iosephus Flaviusnál már együtt megjelenik a bibliai hagyomány és a Nagy Sándor által elzárt népek motívuma, utóbbi éppen a Kaukázushoz kapcsolódóan. A szír nyelvű Nagy Sándor-történet (6. század) pedig már részletesen kidolgozott formában mutatja mindezt (Czeglédy 1958, 4–5.). Szintén szír eredetire megy vissza a már eddig is gyakran emlegetett Patarai Szent Metódnak tulajdonított, de valójában ismeretlen szerzőtől származó *Kinyilatkoztatás* is (Kmoskó 2004, 39.). A Ruszban görög és ósláv fordításokból ismerték meg ezeket a műveket. A Római Birodalom keleti tartományaiban élő keresztény szír közösségek történeti és irodalmi emlékezetében jelen volt a különböző nomád népek Transzkaukáziát elérő, esetenként azon túl is terjedő hadjáratainak és a velük járó pusztulásnak az emléke. A 6. század elején, 515-ben a szabirok hadjárata volt ilyen, de ezt megelőzően a szkíták, alánok, hunok szintén indítottak támadásokat ezekre a területekre, utóbbiak 395/396 folyamán (Czeglédy 1958, 9–11.). A másik, még ennél is nagyobb hatású esemény az arab hódítás volt, aminek következtében a 7. század közepére a birodalom keleti tartományai (a szírekkel együtt) arab uralom alá kerültek. A *Kinyilatkoztatás*ban ezért van kiemelt szerepük az araboknak. A második világháború végén már előtörnek a sivatagból (ekkor még midianita néven), de Gedeon legyőzi őket, majd a harmadik világháború végén ismét előjönnek és uralkodnak a keresztény világ felett. A *Kinyilatkoztatás* szerint ez 70 évig fog tartani, a római császár vissza fogja kereszni tőlük az elvesztett tartományokat. Azonban hamarosan megnyílik a Nagy Sándor által épített fal kapuja és előjönnek az elzárt népek. Őket azonban Isten angyalai elpusztítják. A világvége ezt követően jön el, az utolsó római császár a halála előtt még a Kálvária hegyen visszaadja Istennek a császári koronát, majd ezután tíz és fél év múlva jön Antikrisztus, akivel beteljesedik a világ vége (Kmoskó 2004, 41–42.). A PVL követi a történet fonalát, az etrivi pusztaság, azaz Arábia népe ezért is került bele, úgyszintén a bibliai Gedeonnak a midianiták felett aratott győzelme (Bírák könyve 7., és 8., 24., itt az is szerepel, hogy a midianiták Izmaeltől származnak), valamint az alexandroszi fal és kapu története. Utóbbi esetben azonban azt látjuk, hogy a szerző számára az olvasott szövegből nem derült ki, hol is van ez a kapu. Ezért a saját józan észére hallgatva és szó szerint értelmezve az északi irányt, a Rusz északi

A PVL ezt a magyarázatot őrizte meg a polovecek eredetéről. A biblikus genealógián kívül más eredettörténet nem került be az évkönyvbe. Lehet, hogy ilyenről nem tudtak, de érdemes figyelemmel lenni arra is, hogy éppen ebben az időben volt egy dinasztikus házasság a kijevi fejedelmi udvar és az egyik legtekintélyesebb polovec vezető, Tugorkán családja között,⁴² aminek köszönhetően Kijevben is tudomást szerezhettek egyes polovec nemzetségek eredetmondáiról. De már ezt megelőzően is kialakultak szövetségi kapcsolatok egyes rusz fejedelmek és a polovecek között. Ha esetleg hallottak is ilyen eredettörténetet Kijevben, az nem került be az évkönyvbe.

A PVL-ben az első esemény, amiben a polovecek említését találjuk, az 1054. évnél található, de lehet, hogy 1055, mivel az évkönyvben nincsen feltüntetve az 1055. év (6563).⁴³ Mindössze egy rövidke bejegyzés arról, hogy a polovecek Bolus nevű vezérével a Perejaszlavi Fejedelemség határára érkeztek, és itt Vszevolod Jaroszlavics fejedelem békét kötött velük.⁴⁴ Ezután a polovecek visszatértek oda, ahonnan jöttek. Utóbbi mondat azt sugallja, hogy a Rusz határán egy ekkor még ismeretlen új nép tűnt fel, amelynek a lakóhelyét sem tudták pontosan. Mivel Bolus megérkezését megelőzően a torkok támadásáról olvashatunk, azt is lehetne gondolni, hogy a torkok és polovecek szövetségben indultak a Rusz ellen, de az előbbieket veresége után a polovecek inkább békét kötöttek a perejaszlavi fejedelemmel. A polovecek (kumánok) ekkor még nem vették birtokba a Russzal közvetlenül érintkező steppét, ez a felvonulásuk csak felderítés lehetett, a torkok pedig előlük húzódtak nyugatra, és a két támadás (felvonulás) között nem kell összefüggést látnunk.⁴⁵ Ehhez az eseményhez a krónika szerzője nem tett semmilyen további magyarázatot, a polovecekről teljesen semlegesesen ír, mivel nem okoztak kárt, békésen elvonultak.

Az ezt követő időszakról szóló feljegyzések – körülbelül 1060 és 1100 között – hasonló szerkesztési formát követnek: tudósítás a polovecek Rusz elleni támadásairól és a harc eredményétől függően megjegyzések az eseményekkel kapcsolatban. Ez konkrétan úgy néz ki, hogy ha a harc vereséggel ért véget, akkor valamilyen magyarázatot találunk, aminek lényege az isteni büntetés, amit a pogányoktól kellett elszenvedniük a keresztényeknek a korábbi bűneik miatt. Ha a küzdelem a rusz fejedelmek győzelmével végződött, a szerző nem fűzött hozzá kommentárt, vagy – a későbbi elbeszéléseknél – isteni segítséget említ.

A polovecek támadásáról szóló első híradást az 1061. évnél találjuk: „A 6569. (1061.) évben első ízben támadtak a polovecek haddal Rusz földje ellen; Vszevolod pedig ellenük vonult február havának második napján. És a csatában legyőzték Vszevolodot és – miután végigdúlták földjét – elvonultak. Ez volt az első gonosztette a pogányoknak, az istentelen ellenségnek. A fejedelmük pedig Iszkal volt.”⁴⁶ Ez rövid, tömör tudósítás, napra pontosan

---

perifériájára tette ezeket a bezárt népeket és Jugra föld lakóival azonosította őket. Ugyancsak a krónikáiról saját elgondolását tükrözi az etrivi pusztaság elhelyezése „észak” és „kelet” közé, aminek az lehet a magyarázata, hogy megpróbálta összhangba hozni az arabokról szóló leírást a saját ismereteivel a polovecek steppei hazájával (Karpov, 2001, 4.). Így aztán úgy tűnhet a szövegből, hogy miután elhagyták Arábiát, észak és kelet felé indulva végül délkeletről érték el a Rusz határvidékét.

⁴² PVL 1950 I, 148.; PVL 2015, 166. Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem feleségül vette Tugorkán lányát.

⁴³ PVL 1950, II, 391.; PVL 2015, 126., 507. j.

⁴⁴ PVL 1950, I, 109.; PVL 2015, 126.

⁴⁵ Kovács 2015, 319.

⁴⁶ PVL 1950, I, 109.; PVL 2015, 128.

keltezett esemény leírása, rövid megjegyzéssel kísérve (pogányok, istentelen ellenségek). Ez a minta a későbbi tudósítások számára. Akárcsak az 1054/1055. évi esemény leírásánál, az évkönyv itt is közli a polovec vezér nevét.

A következő tudósítás az 1068. évnél olvasható, itt már teljes formájában láthatjuk a vereség–istenteni büntetés összefüggését. A polovecek ismét a Perejaszlavi Fejedelemség ellen indítottak támadást, de ekkor már a fejedelmet, Vszevolodot testvérei is támogatták a harcban. A három rusz fejedelem egyesített serege is kevésnek bizonyult, mert az Alta folyónál vívott csata ismét a polovecek sikerét hozta.⁴⁷ Az események rövid ismertetése után ismét következik egy mondat az isteni büntetésről, majd ugyanezt a témát terjedelmesen is kifejti a szerző, mégpedig egy hosszabb szöveg, egy szónoki beszéd formájában.⁴⁸ Ez a szövegrész Feodoszjnak, a kijevi Barlangkolostor igumenjének *Tanítás az Isten büntetéseiről* című beszéde. A krónika szerzője (szerkesztője) nagyon jó érzékkel választotta a forrást és ügyesen tette be erre a helyre. Miután saját szavaival is elmondta a lényegét, a beillesztett szöveg első mondata tökéletesen illeszkedik a témához: „Az Isten haragjában hozza az idegeneket földünk ellen, mert csak a bajban jut az embereknek eszükbe az Isten.”⁴⁹ Majd néhány sorral lejjebb: „Amikor pedig valamelyik nép bűnbe esik, az Úr halállal és éhínséggel bünteti azt, vagy pogányok támadásával, vagy aszályal, vagy hernyóvésszel, vagy egyéb csapásokkal, hogy bűnbánatot tartsunk, az Úr ugyanis azt parancsolja, hogy bűnbánatban éljünk, és a próféta által ezt mondja nekünk: »Térjete meg hozzám teljes szívetek szerint; bőtőléssel is, sírással is, kesergéssel is.«”⁵⁰ Világos tehát, hogyan kellene élni a keresztényeknek, de mégsem így tesznek: „Ha így cselekszünk, bűneink mind megbocsátatnak, de mi újra visszatérünk a gonoszhoz, mint a disznó, amelyik örökké a bűn sarában mocskolja magát, úgy élünk.”⁵¹ És hogy ez miért van, arra is van magyarázat: az ördög állandóan ármánykodik, gonosz sugallataival tévútra vezeti az embereket, akik végül elfordulnak Istentől és morálisan lesüllyednek, pogány szokások rabjai lesznek. A szónoklat úgy is felfogható, mint az események háttérének mélyebb elemzése a középkori történetfelfogás szemszögéből, és valamiféle kollektív bűnösség kimutatása, de reményt és útmutatást is ad, felszólítva a keresztény közösséget a bűnökkel való szembenézésre. Mivel a polovec vesztély ezek után folyamatosan fennállt, a szerző(k) szavai a későbbi eseményeknél is aktuálisak maradtak.

A fentebb idézett tudósítások szerkesztési modelljét találjuk a következő híradásokban. 1093-ban Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem vereséget szenvedett a polovecektől. A szerző részletesen ismerteti az eseményeket, a hadjárat során a polovecek a kijeviekkel szövetséges torkokat is megtámadták, erődjüket, Torcseszket el is foglalták.⁵² A fejedelmek két csatát is elvesztettek. A leírás során a szerző kétszer is szól az isteni büntetésről, először egy hosszabb szónoklat formájában a két vesztés csata leírását követően, másodszer pedig egy rövidebb szónoklatban, Torcseszk elfoglalásának ismertetése után.⁵³ 1096-ban Bonjak polovec vezér támadást indított Kijev ellen, de a kijevi sereg az első próbálkozást vissza-

⁴⁷ PVL 1950, I, 112.; PVL 2015, 131.

⁴⁸ PVL 1950, I, 112–114.; PVL 2015, 132–133.

⁴⁹ PVL 1950, I, 112.; PVL 2015, 132.

⁵⁰ PVL 1950, I, 112.; PVL 2015, 132.

⁵¹ PVL 1950, I, 112.; PVL 2015, 132.

⁵² PVL 1950, I, 143–147.; PVL 2015, 161–163.

⁵³ PVL 1950, I, 146–147.; PVL 2015, 163–164.; 165.

verte a Trubizs folyónál. Ezt követően Bonjak ismét támadott, ezúttal sikerült benyomulni az elővárosokba és a Barlangkolostorba is. Az itt véghezvitt pusztításról részletesen beszámol a szerző.⁵⁴ A leíráshoz itt is tartozik egy mondat az isteni büntetésről. A szerző egyúttal fohászt is mond a polovecektől való megszabadulás reményében, valamint ehhez a leíráshoz tartozik a polovecek és másik három nép, a torkmenek, besenyők és torkok eredetéről szóló elbeszélés, amiről már korábban volt szó.⁵⁵

Isten haragja megjelenik akkor is, amikor a Rusz egyes fejedelmei polovec segítséggel indultak harcra más rusz fejedelmek ellen. 1078-ban Oleg Szvjatoszlavics és Borisz Vjacseszlavics fejedelmek a kijevi nagyfejedelemmel harcoltak: „Oleg és Borisz pogányokkal jöttek Rusz földje ellen; és mindketten Vszevolod ellen vonultak a polovecekkal. Vszevolod pedig felvonult ellenükben a Szozsicához, és a polovecek legyőzték a Ruszt és sokakat megölték itt: megölték Ivan Zsiroszlavicsot és Tukit, Csugyin testvérét és Porejít és sok másokat augusztus havának 25. napján. Oleg és Borisz ekkor úgy vonultak Csernyigovba, mintha győztesek lettek volna, pedig valójában a Ruszföldnek nagyon sok rosszat tettek, mert keresztény vért ontottak, amit számon kér majd tőlük az Isten, és felelniük kell majd az elpusztított keresztény lelkekért.”⁵⁶ 1079-ben Roman Szvjatoszlavics fejedelem polovecekkel a perejaszlavi föld déli részén lévő Voiny közelébe érkezett, de az összecsapás elmaradt, mert az ellene felvonuló Vszevolod nagyfejedelem békét kötött a polovecekkel. Ezt követően Roman visszavonult, és nem sokkal később megölték őt a polovecek. Itt csak annyit tesz hozzá még a szerző, hogy Roman csontjai mindmáig ott hevernek a valahol a sztyeppen, temetetlenül.⁵⁷ Ezzel jelképesen utal arra, hogy a pogányokkal szövetséges lázadó fejedelem (nem is akárki, Bölcs Jarosláv unokája) nem részesülhetett keresztény szokás szerinti temetésben, a pogányokkal kötött szövetsége kizárta őt a keresztény Ruszból. 1094-ben Oleg Szvjatoszlavics Tmutorokanyból Csernyigovhoz vonult polovec szövetségeseivel. Vlagyimir (Monomah) békét kötött vele, megkapta Csernyigovot, de a polovecek ezt követően is még a környéken portyáztak, harcoltak, amit Oleg nem akadályozott meg. A krónikairó itt is elmondja, hogy Oleg már harmadik alkalommal vezette a poloveceket a Rusz ellen, „de ez az ő bűne, bocsássa meg neki az Isten, mert sok keresztényt pusztítottak el, másokat fogságba hurcoltak, és szétszóródtak a különböző népek földjén”.⁵⁸

Más esetekben az isteni büntetés motívuma összekapcsolódik különböző természeti csapásokkal vagy a kereszténységet elutasító nézetek megjelenésével. Az eseményeket néha előjelek is jelzik. Az 1065. évnél találkozunk ilyen baljós előjellel: „Ugyanebben az időben jel volt látható nyugaton, egy nagy csillag, szinte vérszínű sugarakkal: esténként napnyugta után jött fel az égre, és így volt 7 napon át. Ez a jel sem jót ígért, ezután számos viszály támadt, és Rusz földjét pogányok támadása érte, ez a csillag ugyanis mintha véres lett volna, előre jelezve a vérontást.” A szerző ezt még jobban megerősíti azzal, hogy to-

⁵⁴ PVL 1950, I, 151–152.; PVL 2015, 170–172.

⁵⁵ PVL 1950, I, 152–153.; PVL 2015, 171–172.

⁵⁶ PVL 1950, I, 132.; PVL 2015, 150.

⁵⁷ PVL 1950, I, 135.; PVL 2015, 152–153. Van olyan feltételezés, hogy Vszevolod nemcsak megosztotta az ellene támadó Roman seregét azzal, hogy a szövetséges poloveceket leválasztotta a fejedelmi druzsináról, hanem azon túl megegyezett a polovecekkel Roman megöléséről is (PVL 2015, 153., 633. j.).

⁵⁸ PVL 1950, I, 148.; PVL 2015, 166.

vábbi előjeleket is említ, egy torzszülött gyermeket, továbbá a Nap elhalványulását.⁵⁹ A rossz előjeleket aztán valóban követték is a szerencsétlen események, a fejedelmek beháborúja és a polovecek támadása. Az 1071. év eseményeinek leírása a polovecek támadásával kezdődik, ami a Rosz és Sztuhnya folyók vidékét érintette.⁶⁰ Ezt követően arról értesülünk, hogy pogány jóvendómondók jelentek meg a Rusz különböző részein, valamint Rosztov környékén a rossz termés miatt éheztek az emberek. Az 1092. évnél azt találjuk, hogy Polockban a holtak visszajáró szellemei okoztak riadalmat, hatalmas aszály volt, tűzvészek keletkeztek. A polovecek pedig ismét támadást indítottak és elfoglaltak három megerősített települést, valamint falvakat a Dnyeper mindkét oldalán.⁶¹ 1094-ben Oleg Szvjatoszlavics már említett csernyigovi hadjáratának leírása után – amely során a polovecek Csernyigov környékét támadták – sáskajárásról olvashatunk, ami a Ruszban okozott kárt. A szerző ezt helyezi a polovec támadás mellé, így az olvasónak úgy tűnhet, hogy a sáskák a poloveceket is szimbolizálják.⁶² Valóban ez lehetett a szerző célja, mert irodalmi előképeiből már ismerte a hasonlatot: a *Bibliában* is találkozunk vele, valamint a már említett *Kinyilatkoztatásban* is.⁶³ 1095-ben a polovecek a Rosz folyó melletti Jurjev erődjét ostromolták, majd miután nem tudták elfoglalni, átkeltek a Rosz folyón és tovább vonultak. A jurjevi ekkor elhagyták az erődöt, Kijevbe indultak. A polovecek ezt megtudva, elfoglalták és felgyújtották az üres Jurjevet. A jurjevi ekkor Szvjatopolk nagyfejedelem Vitecsevben szállásolta el. Ugyanehhez az évhez tartozik egy leírás, amiben sáskajárásról olvashatunk: „Ugyanebben az évben sáskák támadtak augusztus havának 28. napján, ellepték a földet, szörnyű látvány volt, észak felé haladtak letarolva a fűvet és kölest.”⁶⁴ Ez a passzus szintén jól párhuzamba állítható a polovecek támadásával, akik elpusztították a jurjevi megerősített települést, és még a vonulásuk iránya is megegyezik: a sáskák is délről érkeztek és észak felé haladtak, akárcsak a polovecek. A természeti csapások azonban más esetekben nem függenek össze a polovec győzelmekkel. Olyankor is írtak róluk, amikor a ruszok legyőzték a poloveceket, vagy békét kötöttek velük.⁶⁵

⁵⁹ PVL 1950, I, 110.; PVL 2015, 129. A vérvörös csillagot a Halley-üstökössel (1066. március–április), a Nap elhalványulását pedig az 1064. április 19-i részleges napfogyatkozással azonosítják (PVL 2015, 129., 522. j.).

⁶⁰ PVL 1950, I, 116.; PVL 2015, 136.

⁶¹ PVL 1950, I, 141.; PVL 2015, 159. A három település, Peszocsen, Perevolok és Priluk, utóbbi csak az *Ipatyij évkönyvben* szerepel (PSRL II, 206.). Peszocsen a Szula, Perevolok és Priluk az Udaj folyónál voltak, a Perejaszlavi Fejedelemségben (PVL 2015, 159., 668. j.; Barsov 1865, 161., 157., 168).

⁶² PVL 1950, I, 148.; PVL 2015, 166.: „Ugyanebben az évben sáskák jöttek Rusz földjére, augusztus havának 26. napján, és leelgeltek minden fűfélélt, és sok gabonát elpusztítottak. Rusz létezésének első napjától kezdve sem hallottak olyasmit, amit szemünk most láttak bűneink miatt.”

⁶³ Bírák könyve 7, 12. „És a Midiániták és az Amálekíták és a Napkeletiek minden fiai úgy feküdtek a völgyben, mint a sáskák sokasága...” A *Kinyilatkoztatásban* az etrivi pusztába menekültekről szintén azt találjuk, hogy olyan sokan voltak, mint a sáskák (kései, bővített változat: Mil’kov 1999, 663.). Később a mongolokról szóló rusz híradásokban szintén megjelenik a sáskahasonlat: Kovács 2011, 92., 36. j.

⁶⁴ PVL 1950, I, 149–150.; PVL 2015, 168–169.

⁶⁵ 1103-ban a rusz fejedelmek egyesített serege nagy győzelmet aratott a polovecek felett, és ekkor is találkozunk sáskajárás leírásával (PVL 1950, I, 185.; PVL 2015, 208.). 1107-ben rusz–polovec békekötés és fejedelmi házasságok leírása után arról értesülünk, hogy február 5-én földrengés volt (PVL 1950, I, 187.; PVL 2015, 211.).

A rusz győzelemmel végződött összecsapások vagy békekötések esetén vagy nem találunk értékelést, vagy pedig Isten segítségét méltatja a szerző. A már fentebb említett Vszevolod és Bolus között 1054/1055-ben történt békekötéshez nem találunk semmilyen megjegyzést, a híradás rövid, tényeket közlő passzus. Hasonlót látunk Szvjatoszlav Jaroszlavics csernyigovi fejedelemnek 1068-ban Sznovszknál a polovecek felett aratott győzelméről szóló leírásában is.⁶⁶ Szintén csak tényeket közölnek az 1095., 1106., 1109., valamint az 1113. évnél olvasható leírások a polovecek legyőzéséről.⁶⁷

Békekötésről először az 1054/1055. évnél olvashatunk. Ezt követően 1079-ben Vszevolod Jaroszlavics kijevi nagyfejedelem kötött békét a polovecekkel 1079-ben.⁶⁸ Itt azonban az ellene vonuló sereget Roman Szvjatoszlavics vezette, ehhez társult egy polovec segédcsoport. Az eseményekről fentebb már volt szó, a békekötés csak alkalmi megállapodás volt, a Vszevolod ellen felvonuló szövetség megosztását szolgálta.

Az isteni segítség motívuma jelenik meg az egyébként igen mozgalmas 1095–1096. év eseményeiben. 1095. július 19-én Szvjatopolk és Vlagyimir fejedelmek legyőzték Tugorkán seregét Perejaszlavnál. Az évkönyvíró ehhez azt tette hozzá, hogy „nagy kegyelmet gyakorolt az Úr azon a napon”.⁶⁹ A továbbiakban ez a motívum kibővül. 1103-ban ismét győztes rusz hadjáratról értesülünk. Az isteni gondviselés már az előző év eseményeinek leírásában feltűnik, előbb égi jel formájában, majd szövegszerűen is: „A következő évben Isten jó gondolatot sugallt Rusz fejedelmeinek, elhatározták, hogy a polovecek ellen támadnak, földjükre vonulnak...” Az említett „következő évben” (1103) a Rusz fejedelmei isteni sugallatra gyűlnek össze, hogy a polovecek elleni hadjáratról tanácskozzanak. Ezután következik a hadjárat részletes leírása. Itt is végig jelen van az isteni segítség: „És a hatalmas Isten nagy félelmet küldött a polovecekre...” A hadjárat a fejedelmek győzelmével végződött. „Április havának 4. napján nagy mentségünkre volt az Isten, és ellenségeink felett nagy győzelmet adott.” A győzelem után Vlagyimir Monomah beszéde (valójában bibliai idézetekkel ékesített szónoklat) szintén Isten segítségét hangsúlyozza: „Íme, a nap, amelyet az Úr teremtett, örvendezzünk és vigadozzunk ezen a napon, mert az Isten megszabadított bennünket ellenségeinktől, és megalázta ellenségeinket, és szétzúztad a kígyók fejét, és az ő javaikat a ruszoknak juttatad.”⁷⁰

A Ruszt védő isteni segítség motívuma a következőkben az Isten által küldött angyalok történetével bővül ki. Ennek bevezetése a kijevi Barlangkolostor felett 1110. február 11-én, a „földtől az égig érő” tűzoszlop megjelenése volt, amiről a szerző azt írja, hogy valójában angyal volt, aki vezetője volt a Rusznak „az idegenek, az ellenségeink ellen”. Ezt az előjelet követi egy hosszabb elbeszélés az angyalokról, akik Isten parancsára jelennek meg különböző helyeken.⁷¹ Ekkor ismét találkozunk az isteni büntetés témájával, de ezúttal a korábban a Ruszra támadó polovecekről azt tudjuk meg, hogy őket is Isten által küldött

⁶⁶ PVL 1950, I, 115.; PVL 2015, 134. A győzelem értékét növelte, hogy a polovecek fejedelmét is sikerült elfogni, aki Sarukan volt, az egyik legjelentősebb polovec vezető (PVL 2015, 134., 555. j.).

⁶⁷ 1095: PVL 1950, I, 149.; PVL 2015, 167. 1106: PVL 1950, I, 186.; PVL 2015, 209. 1109: PVL 1950, I, 187.; PVL 2015, 212. 1113: PVL 1950, I, 197.; PVL 2015, 222.

⁶⁸ PVL 1950, I, 135.; PVL 2015, 152.

⁶⁹ PVL 1950, I, 151. A dátum körüli bizonytalanságokra: PVL 2015, 171., 725. j.

⁷⁰ PVL 1950, I, 183., 184., 185.; PVL 2015, 206., 207., 208.

⁷¹ PVL 1950, I, 187.; PVL 2015, 212., 213.

angyal vezette, hogy megbüntesse a Ruszt.⁷² Ezután egy elbeszélés következik, amiben Nagy Sándornak a perzsák felett aratott győzelme olvasható, itt is egy angyal vezeti győzelemre a makedón uralkodót. Ezután az előkészítés után következik az 1111. évben történt polovecek elleni rusz hadjárat leírása. Vlagyimir Monomah perejaszlavi fejedelem isteni sugallatra hadjárat szervezésébe kezdett. A történet az 1103. évi események leírására hasonlít, több részletet onnan emelt át a szerző, különösen a fejedelmi tanácskozáson elhangzottak esetében. A hadjárat leírása itt is részletes, nyilván szemtanúk visszaemlékezései alapján készült. A korábbiakhoz képest többször találkozunk isteni beavatkozással, segítséggel: „A magasságbeli Isten haragos tekintetét az idegenek ellen fordította, és [azok] hullani kezdtek a keresztények előtt. [...] És megsegítette az Isten a rusz fejedelmeket...”⁷³ Ezután Isten angyala is megjelenik az elbeszélésben: „És az Úristen segítségül küldte angyalát a Rusz fejedelmeinek. [...] És megmentette az Isten az ő embereit, Szvjatopolk és Vlagyimir és Dávid pedig dicsőítették az Istent, aki ilyen győzelmet adott nekik a pogányok felett.”⁷⁴ A szerző ezt még azzal is fokozza, hogy a polovec foglyokkal is kimondatja az angyal megjelenését. Amikor megkérdezik őket arról, hogyan lehetséges, hogy olyan sokan voltak (a polovecek), s mégis megfutamodtak, ezt válaszolják: „»Hogyan tudnánk veletek megküzdeni, amikor valaki mások felettetek vonultak a levegőben kivont szörnyű fegyvereikkel, és nektek segítettek?« Ezek csakis angyalok lehettek, akiket az Isten küldött a keresztények megsegítésére.”⁷⁵ Ezután felidézi az angyali sugallatot, ami után Vlagyimir megszervezte a hadjáratot, továbbá a Barlangkolostor felett tűzszlop formájában megjelent angyalt. Ezt követi egy hosszabb szónoki beszéd az angyalokról, valamint a történet lezárása is eltér a korábbiaktól, ugyanis a győzelem jelentőségét „világtörténelmi” keretbe helyezi azzal, hogy az esemény híre messze földre eljutott, még Rómában is hírét vették.

Végigtekintve a fentebb vizsgált évkönyvi bejegyzéseken, egyrészt jól érzékelhető a középkori Rusz irodalmának egyik jellegzetessége, az egyszólamúság.⁷⁶ Ebben a polovecek a negatív oldalt testesítik meg. Erről szól a bevezető részben található rövid jellemzésük, valamint a bibliai alapú genealógiai besorolásuk. Másrészt az évkönyv polovec–rusz összecsapásokról szóló tudósításait időrendben tekintve azt látjuk, hogy a 11. század második felében erősödő polovec fenyegetés tükröződik a szövegekben. A rusz vereségek Isten büntetésének tulajdonítása egy idő után állandósul és 1095-re éri el a mélypontot. Ekkor egyfajta tehetetlenség, reménytelenség, kicsit világvége hangulat érzékelhető. Ezt követően azonban fordulatot vesz az események menete, és több komoly rusz győzelemről értesülünk. Ezzel együtt megjelenik az isteni segítség motívuma, és az évkönyv végén ez valamiféle reményt sugall a jövőre nézve. Az 1093 körüli évek nemcsak tartalmilag, hanem az évkönyv szerkesztését tekintve is határvonalat jelentenek. Itt ér véget az úgynevezett *Nacsalnij szvod*, az ezt követő rész, az 1113/1116-ig terjedő évek története egy következő szerkesztés eredménye. Az 1090-es évektől kezdve a polovecekről szóló híradások egy része Vlagyimir Monomah környezetéből származó szóbeli információ volt,⁷⁷ és a rusz

⁷² PVL 1950, I,188.; PVL 2015, 213.

⁷³ PVL 1950, I, 191.; PVL 2015, 216.

⁷⁴ PVL 1950, I, 191., 192.; PVL 2015, 217.

⁷⁵ PVL 1950, I, 192.; PVL 2015, 217.

⁷⁶ A középkori Rusz irodalmának általános jellemzése: pl. Ferincz 1997, 26–27.

⁷⁷ Font 2015, 271–272.

győzelmekhez kapcsolódó pozitív szemlélet is ezzel magyarázható (Vlagyimir Monomah *Tanitásában* szintén hasonló szemlélettel találkozunk).

Bibliográfia

Források

- Mil'kov 1999 = Mil'kov, V. V.: *Drevnerusskie apokrify*. (Pamjatniki drevnerusskoj mysli. Issledovanija i teksty I.) Sankt-Peterburg.
- PSRL II = *Polnoe Sobranie Russkih Letopisej*. Tom. II. *Ipatevskaja letopis'*. Sankt-Peterburg 1908 (reprint: Moskva 1962).
- PSRL VII = *Polnoe Sobranie Russkih Letopisej*. Tom. VII. *Letopis' po Voskresenskomu spisku*. Red. Kloss, B. M. Moskva 2001 (eredeti kiadás: Sankt-Peterburg 1856).
- PSRL IX = *Polnoe Sobranie Russkih Letopisej*. Tom IX. *Letopis'nyj sbornik imenuemyj Patriaršuju ili Nikonovskoju letopis'ju*. Sankt-Peterburg 1862.
- PVL 1950 I–II = *Povest' vremennyh let. Čast' I. Tekst i perevod*. Per. Lihačëv, D. S. – Romanov, B. A. Red. Adrianova-Peretc, V. P. *Čast' II. Priloženija*. Komment. Lihačëv, D. S. Red. Adrianova-Peretc, V. P. Moskva–Leningrad.
- PVL 2012 = *Povest' vremennyh let*. Per. Lihačëv, D. S. – Tvorogov, O. V. Komment. Bobrov, A. G. – Nikolaev, S. L. – Černov, A. Ju. – Vvedenskij, A. M. – Vojtovič, L. V. Sankt-Peterburg.
- PVL 2015 = *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. Ford. Ferincz I., tanulm., jegyz. Balogh L. – Ferincz I. – Font M. – Kovács Sz. – Polgár Sz. – Zimonyi I. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 30.) Budapest.

Szakirodalom

- Artamonov 1962 = Artamonov, M. I.: *Istorija hazar*. Leningrad.
- Barsov 1865 = Barsov, N. P.: *Istoriko-geografičeskij slovar' Russkoj zemli (9–14 vv.)*. (reprint: Moskva 2011)
- Czeglédy 1958 = Czeglédy K.: A szír Nagy Sándor-legenda. *Az MTA I. Osztályának Közleményei* 13: 3–20. (újraközlése: Czeglédy K.: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest Oriental Reprints, szerk. Schütz Ö. Budapest 1985, 336–353.)
- Danilevskij 2000 = Danilevskij, I. N.: *Russkie zemli glazami sovremennikov i potomkov (12–14 vv.)*. Moskva.
- Ferincz 1997 = Ferincz I.: Az óorosz irodalom. In: *Az orosz irodalom története* I. Szerk. Zöldhelyi Zs. Budapest, 26–47.
- Font 2015 = Font M.: A Poveszty vremennih let mint történeti forrás. In: *PVL 2015*, 249–278.
- Hruševs'kyj 1991 = Hruševs'kyj, M.: *Istorija Ukrajiny-Rusy. T. 1. Do počatku 11 vika*. Kyjiv (eredeti megjelenés: Kyjiv 1913³).
- Ilovajskij 2003/1906 = Ilovajskij, D.: *Stanovlenie Rusi*. Moskva (eredeti megjelenés: 1906).
- Izmajlov 2008 = Izmajlov, I. I.: *Zaščitniki „Steny Iskandera”. Vooruženie, voennoe iskusstvo i voennaja istorija Volžskoj Bulgarii 10–13 vekov*. Kazan'.
- Karamzin 2006/1815 = Karamzin, N.: *Istorija Gosudarstva Rossijskogo v 12 tomah, v 3 knigah*. Kniga 1. (tom 1–4). Moskva (eredeti megjelenés: 1815).
- Karpov 2001 = Karpov, A. Ju.: „Zaklepannye čeloveky” v letopisnoj stat'e 1096 g. In: *Očerki feodal'noj Rossii*. Vyp. 3. Red. Kisterëv, S. N. Moskva, 3–24.

- Katona-Kiss, 2007 = Katona-Kiss A.: Úzok a Képes Krónikában. A nyugati oguz (úz) törzsek és a Magyar Királyság a 11. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 120 (2): 549–576.
- Katona-Kiss 2011 = Katona-Kiss A.: A besenyők és az oguzok vándorlása a 8. században. *Csodaszarvas* IV: 7–25.
- Katona-Kiss 2012 = Katona-Kiss A.: Az oguz és a karluk törzsek szállásváltása a 8. században. In: *Hadak útján XX. Népvándorláskor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövelele konferenciakötete. Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30.* Szerk. Petkes Zs. Budapest, 187–193.
- Katona-Kiss 2016 = Katona-Kiss A.: Az oguz és a besenyő történelem sarokpontjai a 8–9. században. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából* 10–11 (2015–2016): 73–99.
- Kmoskó 2004 = Kmoskó M.: *Szír írók a steppe népeiről.* Szerk. Felföldi Sz. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 20.) Budapest.
- Kovács 2011 = Kovács Sz.: „A kelet és észak közötti Etriv pusztából jöttek elő.” A kunok megjelenése Európában a Poveszty vremennih let tükrében. *Keletkutatás* 2011. tavasz: 85–95.
- Kovács 2014 = Kovács Sz.: *A kunok története a mongol hódításig.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 29.) Budapest.
- Kovács 2015 = Kovács Sz.: A kunok a Poveszty vremennih let-ben. In: *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája.* Ford. Ferincz I., tanulm., jegyz.: Balogh L. – Ferincz I. – Font M. – Kovács Sz. – Polgár Sz. – Zimonyi I. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 30.) Budapest, 317–331.
- Marčenko 2012 = Marčenko, M.: *Kyjivs'ka Rus' u borot'by z kočovykamy do mongol'skoji navy.* Kyjiv.
- Novosel'cev 1990 = Novosel'cev, A. P.: *Hazarskoe gosudarstvo i ego rol' v istorii Vostočnoj Evropy i Kavkaza.* Moskva.
- Pálóczi Horváth 2014 = Pálóczi Horváth A.: *Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei.* Budapest–Piliscsaba.
- Pletněva 2010 = Pletněva, S. A.: *Polovcy.* Moskva.
- Rasovskij 2002 = Rasovskij, D.: Pečenegi, torki i berendei na Rusi i v Ugrii. In: *Iz istorii ruszskoj kul'tury. II/1. Kievskaja i Moskovskaja Rus'.* Sost. Litvina, A. F. – Uspenskij, F. B. Moskva, 82–142. (eredeti megjelenés: *Seminarium Kondakovianum* VI. Praha 1933, 1–66.)
- Sztepanov 2008 = Sztepanov, C.: *Lovasnomád birodalmak és városalakók. A mások problémája.* Ford. Csíkhelyi L. Budapest.
- Tatiščev 2005 = Tatiščev, V.: *Istorija rossijskaja.* T. 2. Moskva.
- Tolsztoz 1950 = Tolsztoz, Sz. P.: *Az ősi Chorezm.* Ford. Balázs J. Budapest.
- Vásáry 2003 = Vásáry I.: *A régi Belső-Ázsia története.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 19.) Budapest.
- Vedjuškina 2004 = Vedjuškina, I. V.: Ètnogenealogii v Povesti vremennyh let. *Drevnejšie gosudarstva Vostočnoj Evropy. 2002 god.* Moskva, 2004, 52–60.
- Vernadsky 1951 = Vernadsky, G.: *Kievan Russia.* New Haven. Yale University Press.
- Zimonyi 2005 = Zimonyi I.: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 22.) Budapest.

Zimonyi 2005a = Zimonyi I.: A volgai út jelentősége a volgai bulgárok történetében. *Acta Historica. Acta Universitatis Szegediensis* 121: 47–53 (újraközlése: Zimonyi I.: *Középkori nomádok, korai magyarok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 27. Budapest 2012, 87–92).